

19. Рейхардт В. Русская буржуазия в борьбе за сохранение экономического господства. *Красная летопись*. 1930. № 1. С. 5–46.
20. Степанский А. Д. Общественные организации в России на рубеже XIX–XX веков. Москва: Тип. Главархива СССР, 1982. 92 с.
21. Фомин П. И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. Харьков: Тип. и литогр. М. Зильберберг и С-вья, 1908. 173 с.
22. Цыперович Г. Международные монополии: картели, тресты и концерны. Москва: Гос. изд-во, 1929. 259 с.
23. Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.): монографія. Харків: Майдан, 2016. 316 с.
24. Шелохаев В. В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии (1907–1914 гг.). Москва: Наука, 1991. 232 с.
25. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики. Ленинград: Наука, 1987. 272 с.
26. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. Ленинград: Наука, 1981. 275 с.
27. Шляхов О. Б. «Ми менше за все бажали б, щоб нам дорікали у крайовому шовінізмі» (До історії створення та діяльності Ради З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії). *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 39–57.
28. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. 366 с.
29. Шнейдер В. О совещательных учреждениях по делам торговли и промышленности. Санкт-Петербург: Тип. А. Каспари, 1884. 70 с.
30. Шумилов М. М. Проекты реформы представительных торгово-промышленных организаций России в конце XIX – начале XX в. *Исторические записки*. 1990. Т. 118. С. 292–312.

ІСТОРІЯ ДВОРЯН: МІЖ ПАМ'ЯТТЮ ТА БЕЗПАМ'ЯТСТВОМ

Темірова Надія

The present paper sheds light upon the memory dimension on nobility. The core milestones in scholarly research on its role and place in society has been another subject of discussion. The first wave of academic interest towards the role of nobility dates back to the beginning of the twentieth century, when a heated discussion on the perspectives for the Russian nobility was unfolding in the Russian society. Disappearance of representatives of this layer of society was conditioned upon Bolsheviki having come to power. As the result, they

were driven out of the intellectual realm, whereas at the turn of the XX–XXI centuries scientific rehabilitation of nobility has been taking place.

Key words: *nobility, history, memory, research.*

Пам'ять – це специфічні процеси організації та збереження минулого досвіду з метою його використання в майбутньому. Процеси пам'яті – запам'ятовування, збереження отриманого, його відтворення та забування – пов'язують три виміри життя людини: минуле, сьогодення і майбутнє. Історична пам'ять – багатовимірне соціокультурне явище. Вона являє собою спогади про минуле, які супроводжуються різноплановими реакціями – від вшанування до забуття. Повною мірою це стосується і дворян, історична доля яких розгорталася протягом майже семи століть від кріпаків / робітників до привілейованого стану, на якому трималося самодержавство, а потім до силового нищення та викреслення з пам'яті на догоду політичним прожектам. Історія вивчення дворянства дає поживний матеріал для дослідження циркулювання колективних уявлень, які формувалися під виразним впливом суспільно-політичної ситуації.

Дворянський стан на межі XIX–XX ст. переживав багатовимірну еволюцію, оскільки в умовах поширення капіталістичних відносин втрачав ознаки системоутворюючого. Поступово, але незворотно, відбувався процес його розшарування на тих, які сприйняли віяння нової епохи та переорієнтувалися на підприємницьку діяльність, та таких, хто «доживав віку», до останнього тримаючись за залишки пільг. Драматизм ситуації спричинив широку суспільну дискусію щодо подальшої долі дворян. Економісти, соціологи, політичні діячі, безпосередньо землевласники розділилися у своїх прожектах і рекомендаціях. Діапазон міркувань щодо подальшої долі дворянського стану коливався від консервативних до вкрай радикальних.

Стурбованість апологетів дворянства викликало «оскудення» дворянства внаслідок переходу землі до представників інших станів. Критичне становище дворянського землеволодіння вони пропонували подолати різними шляхами: призупиненням відчуження маєтків родових дворян до рук осіб з інших станів; передачею в адміністративне керівництво дворянських маєтків до налагодження стану справ [1, 31–33, 50]. Але при цьому наполегливо пропонувалося за будь-яку ціну зберегти приватне землеволодіння дворян. Автори з ліберальними орієнтаціями скептично оцінювали економічні та політичні перспективи дворян, з приводу чого зауважив, наприклад, професор В. Святловський: «... як би високо не тримало в останній час свій прапор російське велике землеволодіння – його успіхи ефемерні, і не йому належить майбутнє» [21, 57]. Автори-ліберали, навпаки, доводили необґрунтованість тези про «оскудення» дворян, наголосивши на внутрішній еволюції дворянського

стану. Професор економіки О. Кауфман виступав категорично проти швидкої передачі більш-менш впорядкованих господарств селянам [10]. Радикально налаштовані, наголошуючи на експлуатації праці селян, ратували за усунення дворянського землеволодіння як основи жорсткої експлуатації трудівників. У їхніх працях звучить неприхований заклик до насильницьких дій, як наприклад, у В. Леніна: «Чим більше відстала в своєму кріпацтві дореволюційна Русь від промислової, торгівельної, капіталістичної, тим крутіша повинна бути неминуча ломка старого, кріпацького і поміщицького, і надільного землеволодіння. Вихід з цієї безвиході могла дати лише революція» [14, 310].

У вирі більшовицької націоналізації, а потім соціалізації дворянство припинило своє існування. Спочатку було вибито політичний і соціально-економічний грант із-під ніг існування цього стану, а потім відбулося витіснення, а нерідко й нищення, у прямому розумінні слова, тих представників дворянства, хто не зміг / не схотів полишити свою батьківщину. Хронологічною межею радикальної зміни їхнього соціально-економічного статусу був більшовицький «Декрет про землю» 1917 р., згідно з яким скасовувалася приватна власність на землю. Радянське законодавство обмежувало соціальні права колишніх дворян, особливо в царині землекористування та участі у виборах представницьких органів влади. Багатьох спіткала трагічна доля. Чого варті вбивства 63-річної княгині Марії Щербатової, яку незважаючи на гарантії недоторканості голови Раднаркому України Х. Раковського, розстріляв на подвір'ї власного маєтку червоноармієць. Або ж розправа з 84-літньою Софією Фальц-Фейн у червні 1919 р., яку було вбито перед дверима власної спальні маєтку в Хорлах на Херсонщині. З 1925 р. на виконання постанови ВУЦВК та Раднаркому УСРР розгорнулося масове виселення власників із їхніх маєтків [20, 799–801]. Останні ж були відведені під навчальні заклади, санаторії, будинки відпочинку та інші соціальні об'єкти, прилаштовані до господарських потреб.

Паралельно із фізичним витісненням дворян із суспільної палітри відбувалося й інтелектуальне забуття цього стану. За радянської доби проблема дворянства практично зникла зі сторінок наукової літератури. Під пресом ідеологічних стереотипів довгий час вважалося недоцільним і небезпечним вивчати шар суспільства, знищений у результаті здійснення більшовицької політики, а неупереджений аналіз функціонування поміщицького господарства був небезпечним для існуючої колгоспно-радгоспної системи в сільському господарстві.

Відновлення уваги до проблеми припало на кінець 1950-х – початок 1960-х рр. Поштовхом стали загальносоюзні аграрні симпозиуми, перший з яких проведено в 1958 р., але безумовно своєрідний «поворот до дворянства» слід розглядати в контексті загального пом'якшення суспільно-політичного клімату, що стосувалося й історичної науки. На хвилі

нових можливостей піднялося покоління радянських, переважно російських дослідників – М. Дружинін, С. Дубровський, Н. Єгізарова, які взяли за опрацювання історії дворянського землеволодіння в Європейській Росії [6; 7; 9].

Без перебільшення найпомітніший внесок у вивчення дворянського землеволодіння зробив А. Анфімов [2]. Поставивши в центр уваги проблему співвідношення відробіткової та капіталістичної систем та вивчивши великий фактичний матеріал, дослідник дійшов обережного висновку: «...ми виходимо з припущень, що поміщицьке господарство після кризи 80–90-х років, можливо, відновило попередні позиції й пішло далі. Можна очікувати, що розробка масового матеріалу підтвердить переважання капіталістичних форм ведення власного поміщицького господарства» [2, 87]. Незважаючи на такі конспірологічні формулювання, реакція з боку партійної номенклатури не затрималася. На початку 1970-х рр. відділ науки ЦК КПРС піддав критиці роботи А. Анфімова за його «захоплення поміщиками». До нього застосували адміністративно-репресивні заходи: зняли з посади завідуючого сектором та з поста голови комісії з історії селянства. Задля «реабілітації» наукового рівня він розпочав роботу над монографією про селянське господарство [3]. Ця ситуація демонструє небезпечність дворянсько-поміщицької проблематики для радянських дослідників.

Протягом 1950–1980-х рр. був зібраний великий фактичний матеріал щодо місця дворянства в економічній і політичній системі Російської імперії [12; 19; 22]. Але, хоча у науковий обіг запроваджувався потужний статистичний матеріал і практикувалися новітні на той час методики його опрацювання, легітимізація дворянської тематики мала світоглядно обмежений характер і відбувалася винятково в контексті соціально-економічних «передумов Великої Жовтневої соціалістичної революції». Не заперечуючи досягнень радянських істориків, слід відзначити, що їхня робота вимушено мала односторонній характер, що зумовило ігнорування цілого ряду важливих аспектів, без яких історія дворянства залишалася викривленою.

1990-ті рр. у вітчизняній історіографії позначилися розробкою великої кількості проблем, які до цього часу залишалися за межами дозволеного, серед яких і дворянство. У полі зору науковців опинилася, передусім, соціально-економічна історія цього привілейованого стану. Зокрема Л. Горенко на прикладі Кам'янського маєтку Давидових Чигиринського повіту Київської губернії простежила історію формування та капіталістичну еволюцію великого поміщицького господарства. І. Кривошея проаналізував еволюцію дворянства Київської губернії, починаючи від включення регіону до складу Російської імперії [3]. У 2000-ні роки науковцями здійснене дослідження змін у соціально-економічному статусі дворян у різних регіонах України в другій

половині ХІХ – на початку ХХ ст. [4; 13; 16]. В. Горбаньов, О. Лобко, Ю. Константинова показали, що основу економічного багатства дворян становила підприємницька діяльність у сільському господарстві, промисловості, торгівлі. Найбільші прибутки давали великі багатогалузеві господарства (Потоцьких, Терещенків, Бобринських, Харитоненків та інших), які мали розвинену переробку: цукроваріння, винокуріння, лісозаготівля, тваринництво, паперові та борошномельні заводи тощо.

На початку 2000-х рр. з'явилося узагальнююче дослідження, присвячене соціально-економічній еволюції поміщицтва України, в якому дворянству приділена чимала увага [24]. Авторкою показане економічне підґрунтя соціальної еволюції дворян, суть якої полягала в тому, що частина їх, зумівши пристосуватися до нових економічних умов, динамічно розвивалися. Решта, втративши гарантовану робочу силу в особі кріпаків, змарнувавши отримані під заставу своїх маєтків позики, не будучи готовими до певного ризику, поступово розпродували землі представникам інших станів, внаслідок чого і вихолощувалася сама сутність дворянства.

На зламі 1990–2000-х рр. із забуття повернувся ще один сюжет дворянського буття – добродійно-меценатська діяльність. В. Ковалинським розглянута діяльність графа О. Бобринського, П. Галагана, Демидових-Сан-Донато, Бродських, Терещенків, Ханенків. Дещо згодом О. Донік, І. Суrowцева, Т. Ткаченко та інші молоді дослідники, показали можливих дворян громадянами своєї країни, які маючи матеріальні можливості, спрямовували їх частково на благо суспільства, що позитивно відбивалося і на їхньому становищі [5; 23; 25].

Наступна сходинка – «антропологічний поворот» у вивченні дворянства, на якій дослідники піднялися до розуміння соціально-психологічних мотивів життєвих практик дворян. У жанрі історичної біографії написана монографія Т. Чубіної «Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи», в якій показані долі представників одного з найвідоміших польських родів – Потоцьких, починаючи з середини ХVІ ст. Авторка приділила увагу генеалогічним зв'язкам, особистому життю членів родини, громадсько-політичній діяльності окремих її представників. Це надало можливість реалізувати поставлене дослідницею завдання «дослідити людину як найважливіший елемент суспільного життя» [26, 226]. До картини уявлень про сутність дворянства свій внесок зробила Литвинова, монографія «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століття (ідеологічний аспект)», в якій авторка запропонувала діаметрально протилежну порівняно з радянськими штампами інтерпретацію сутності аграрної проблеми, показавши її з погляду дворян-землевласників [15].

Отже, дворянство, вичерпавши суспільний потенціал століття тому і переживаючи природню трансформацію, було примусово викреслене з

суспільної пам'яті, і лише на початку ХХІ ст. цей стан посів належне місце – як об'єкт наукового вивчення, без якого сучасні уявлення про природу суспільно-політичних катаклізмів у першій третині ХХ ст. в українських землях залишатимуться неповними. Драматичною була не лише історія дворян, але й історія вивчення стану, яка рухалася між пам'яттю та безпам'ятством.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович А. И. Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России. Москва, 1898. 88 с.
2. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России 1881–1904. Москва: Наука, 1980. 241 с.
3. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. Москва: Наука, 1969. 395 с.
4. Горбаньов В. В. Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. ... канд. істор. наук. Харків, 2005. 20 с.
5. Донік О. М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): автореф.... канд. істор. наук. Київ, 2001. 18 с.
6. Дружинин Н. М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. *Исторические записки*. Т.89. Москва: Наука, 1972. С. 187–230.
7. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. Москва: Наука, 1985. 398 с.
8. Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. Ленинград: Наука, 1978. 246 с.
9. Егiazарова Н. А. Аграрный кризис конца ХІХ века в России. Москва: АН СССР, 1959. 192 с.
10. Кауфман А. А. Аграрный вопрос. Курс лекций. Москва: Московское общество народных университетов, 1907. 242 с.
11. Ковалинский В. Меценаты Киева. Киев: Северин-пресс, 1995. 365 с.
12. Ковальченко И. Д., Селунская Н. Б., Литваков Б. М. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. Москва: Наука, 1982. 382 с.
13. Константинова Ю. В. Дворянство Південної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис ... канд. іст. наук. Донецьк, 2012. 20 с.
14. Ленин В. И. Сущность «аграрного вопроса в России». Полн. собр. соч. Т. 21. С. 291–315.
15. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ: «ЛІРА», 2011. 732 с.

16. Лобко О. А. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких): автореф. дис ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 20 с.
17. Марочко В. І. Соціальний статус та політичні права колишніх поміщиків у совітській Україні 1920-х років. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2013. Вип. 11. С. 247–257.
18. Пешехонов А. В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. СПб., 1906. 156 с.
19. Попова Р. С. Помещичье предпринимательство в период кризиса феодально-крепостнических отношений. *Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР*. Днепропетровск: ДГУ, 1981. С. 146–153.
20. «Про позбавлення колишніх дідачів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установленням на Україні Радянської Влади». Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік. Народний комісаріат юстиції. Харків: Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. 1785 с.
21. Святловский В. В. Что делается в крупном хозяйстве? Северный вестник. 1886. № 2. С. 26–57.
22. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. Ленинград: Наука, 1981. 256 с.
23. Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. істор. наук. Донецьк: ДонНУ, 2006. 19 с.
24. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.
25. Ткаченко Т. В. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: автореф. дис. ... канд. істор. наук. Київ, 2003. 20 с.
26. Чубіна Т. Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2007. 251 с.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ТРАДИЦІЙ ТА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НА ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО ЗА ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Задунайський Вадим

History of the Cossacks occupies an important place in the historical memory of Ukrainians. She played an important role in the Ukrainian military construction of 1917–1921. In the regions not related to the Cossack past (especially in Eastern Galicia), attempts to invention «Cossack» traditions and